

Anna Satała

DRAMATY HISTORYCZNE ALEKSANDRA OSTROWSKIEGO

Aleksander Ostrowski znany jest przede wszystkim jako autor utworów scenicznych traktujących o życiu środowiska kupieckiego, czemu zawdzięcza przydomek „Kolumba Zamoskworieczja”. Sztuki historyczne tego pisarza stanowią niejako margines jego twórczości i należą do mniej znanych i cenionych jego dzieł. W ciągu czterdziestu lat działalności pisarskiej (1847—1886) autor *Burzy* napisał około pięćdziesięciu dramatów, w tej liczbie tylko sześć związanych z tematyką historyczną. Warto podkreślić, że Ostrowski szczególnie interesował się jedną epoką historyczną (przełom XVI—XVII w.) i jej poświęcił swoje utwory. Są to: *Wojewoda albo sen na Woldze*, *Koźma Zacharycz Minin-Suchoreki*, *Dymitr Samozwaniec i Wasyl Szujski*, *Tuszyno*, *Komik XVII stulecia* i *Wasilisa Mielentjewa*. Cykl ten powstał w latach sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych XIX wieku¹, a więc w okresie panującej w literaturze rosyjskiej mody na utwory historyczne. Bezpośrednią przyczyną odejścia dramaturga od tematyki współczesnej były prześladowania ze strony cenzury i nieżyczliwość administracji teatralnej².

Zainteresowanie Ostrowskiego przeszłością Rosji datuje się od okresu jego studiów uniwersyteckich. Również dwie długie podróże po Woldze wywarły wpływ na twórczość pisarza w latach sześćdziesiątych. Pierwsza, w r. 1849, była dla niego odkryciem niezwykłej urody nadwołżańskiej ziemi. Druga, zorganizowana w r. 1856 przez Wielkiego Księcia Konstantego pod nazwą ekspedycji literackiej, miała na celu zbadanie warunków życia ludności zamieszkującej te okolice. Dała ona młodemu dramaturgowi nie

¹ *Коźма Захарыч Минин-Сухорук* (1861); *Воевода (Сон на Волге)* (1865); *Дмитрий Самозванец и Василий Шуйский* (1866); *Тушино* (1866); *Комик XVII столетия* (1872); *Василиса Мелентьева* (1867).

² Zob. list Ostrowskiego do Budrina [w:] A. N. Островский: *Полное собрание сочинений*. Государственное издательство „Художественная литература”, Москва 1950—51, т. XIV, s. 133.

tylko wiedzę o sytuacji ekonomicznej, historii, obyczajach, języku terenów nadwołżańskich, ale także stała się źródłem natchnienia. Tutaj ożyły w wyobraźni pisarza postacie Wojewody i Minina. Rezultatem tej ostatniej podróży były sztuki *Dymitr Samozwaniec i Wasyl Szujski*, *Tuszyno* i *Koźma Zacharycz Minin-Suchoreki*. *Wasilisa Mielentjewa* to dzieło dwóch osób. A. S. Geodonow, syn dyrektora teatrów carskich, był autorem pomysłu, któremu Ostrowski nadał kształt literacki.

Swoją działalność autora dramatów historycznych Aleksander Ostrowski traktował bardzo poważnie. W trosce o prawdziwość realiów dokładnie przestudiował wiele różnorodnych materiałów historycznych, w szczególności traktujących o jego ulubionej epoce — początku XVII wieku.

Problematyka wymienionych utworów jest stosunkowo wąska. Na pierwszy plan wysuwa się problem ludu i roli, jaką odgrywa on w historii państwa. Nieprzypadkowo autor za kanwę swoich sztuk (wyjątek stanowi tu *Wasilisa Mielentjewa*) obiera wojny chłopskie i ruchy społeczne, kiedy to prosty lud występuje jako zbiorowy bohater. Aleksander Ostrowski pisze o nim z sympatią i współczuciem, w licznych scenach ilustrując ciężkie warunki jego bytowania, pracę ponad siły i poniżenie; podkreśla, że lud to silny, zahartowany we łzach i pracy, „twardy jak kamień” i obco mu są takie cechy, jak pokora i bierność. W trudnym okresie, zwanym epoką zamętu, ten właśnie lud staje się prawdziwym patriotą i obrońcą kraju nękanego nieustannymi walkami o tron. Kroniki Ostrowskiego przedstawiają masy jako potężną, samodzielną i świadomą siłę, decydującą o losach państwa. Prosty lud przepędza samozwańców i oswobadza Rosję od polskich interwentów, on też mobilizuje kraj do walki. Kosztem własnych dochodów uzupełnia skarb państwa, organizuje wojsko i wybiera swojego dowódcę. Jest nim Minin. Przedstawiony jako postać idealna, bohater ten skupia w sobie wszystkie pozytywne cechy narodu rosyjskiego.

Obiektywnie oceniając masy, Ostrowski nie pomija faktu ich niejednorodności, niezdecydowania co do wyboru osoby władcy. W dramacie *Tuszyno* prosty lud kolejno uznaje za carów I Samozwańca, Wasyla Szujskiego, II Samozwańca, a następnie skazuje ich na wygnanie. Jednakże i tu autor występuje w obronie ludu, twierdząc, że siłą pobudzającą go do wszelkiej działalności była chęć ulżenia losowi biednych i uciskanych, nadzieja na poprawę warunków bytu.

Sporo uwagi poświęca Ostrowski również klasie panującej, bojarom. Wydarzenia polityczne epoki zamętu dostarczają wielu przykładów negatywnej roli, jaką odegrali oni w państwie ruskim. Dramaturg przedstawia bojarstwo nie tylko jako grupę ciemieńców i wyzyskiwaczy, ale również jako sprawcę licznych konfliktów i dramatów, które rozegrały się w owym czasie. Uważając siebie za najbardziej wartościową i cenną warstwę społeczną, bojarzy ustawicznie dążyli do maksymalnego ograniczenia władzy carskiej. Realizacji ich zamierzeń przyświecała zasada

„cel uświęca środki”. Doświadczeni w walce o swoje przywileje i swobody, posługiwali się oni niewybrednymi metodami, jak zdrada, zabójstwo i krzywoprzysięstwo. Jaskrawym przykładem tego faktu jest historia rodu Szujskich. Aleksander Ostrowski kilkakrotnie podkreśla egoizm tej klasy i charakterystyczny dla niej brak jakiegokolwiek uczuć patriotycznych. Gotowa jest ona uznać za swojego władcę nawet cudzoziemca, byleby tylko dał się od niej uzależnić i sprawował rządy w sposób korzystny dla niej. Bojarzy, niezadowoleni z polityki Borysa Godunowa, wprowadzają na tron Samozwańca, a gdy ten nie spełnił ich oczekiwań, natychmiast wysuwają Szujskiego jako następcę, z góry jednak zakładając, że jeśli i on zawiedzie, zwrócą się z propozycją do króla polskiego.

W konflikcie uczestniczą dwie strony — bojarstwo i carowie. Stąd wypływa nowy temat — władzy carskiej. Ostrowski przedstawia dwie skrajnie różne jej koncepcje: Iwana Groźnego i Dymitra Samozwańca.

Iwan Groźny występuje w dramaturgii Ostrowskiego głównie w roli męża i kochanka, uwaga autora skupia się przede wszystkim na jego życiu osobistym. O Iwanie jako władcy widz dowiaduje się z wypowiedzi pozostałych bohaterów. Pisarz stara się udowodnić słusność przydomka „Groźny”. W okresie panowania Groźnego „lała się krew i spadały głowy”. Wybuchowy, despotyczny, nieufny car wszędzie podejrzewał zdradę, prześladował i skazywał na śmierć wielu ludzi, nie szczędząc nawet wiernych i zasłużonych poddanych. Największy jednak gniew kierował przeciw bojarom. Jego kapryśny i nieobliczalny charakter odbijał się również w jego życiu prywatnym, rodzinnym, skutkiem czego otaczali go tylko nieprzyjaźni ludzie, których jednoczył „śmiertelny strach” przed jego osobą.

Postać cara Iwana cechuje się złożonością. Ostrowski częściowo usprawiedliwia jego politykę wewnętrzną i podejrzliwość (przypomina dzieciństwo ostatniego z dynastii Rurykowiczów i walki bojarów o tron), a nawet do pewnego stopnia współczuje staremu, osamotnionemu władcy, któremu własne sumienie i obawa przed sądem bożym nie dają spokoju.

W sposób równie obiektywny dramaturg kreśli sylwetkę Dymitra Samozwańca. Ten jednakże cieszy się zdecydowanie większą sympatią autora. Młody władca, zwolennik łagodnych rządów, życzliwość i posłuszeństwo poddanych chce sobie zapewnić szczodrością, sprawiedliwością i szacunkiem dla prostych ludzi. Okazuje się jednak, że lud, który pomógł mu zdobyć władzę, staje się wkrótce jego wrogiem. Samozwaniec jest lekkomyślny, mało doświadczony, a jednocześnie zbyt pewny siebie; w rezultacie jego polityka prowadzi do ogólnego rozprzężenia, a nawet zagrożenia bezpieczeństwu państwa.

Zastanawiając się nad problematyką władzy, Ostrowski nie daje jednoznacznej oceny. Słowa jednego z jego bohaterów „Ты милостью себя на

век прославишь, Но государством не управишь”³, pozwalają na wyciągnięcie wniosku, że rozumny władca powinien umieć znaleźć „złoty środek”, tzn. umiejętnie łączyć energię i stanowczość z humanitarnym stosunkiem do poddanych.

Historiozofia Ostrowskiego ma charakter eklektyczny. Składają się na nią różnorodne pierwiastki: idealizacja dawnej Rusi w duchu ideologii słowianofilstwa, wywodzące się z Puszkina (nie bez wpływu Szekspira i Schillera) przekonanie o roli dziejowej mas ludowych, romantyczna koncepcja związku historii z legendą i baśnią oraz charakterystyczne również dla romantyzmu wyeksponowanie kolorytu lokalnego.

Utwór *Komik XVII stulecia* autor poświęca sprawom sztuki. Rozwija ten temat w dwóch aspektach. Przedstawia moment narodzin teatru i wszystkie związane z tym trudności oraz określa jego funkcję społeczną. W XVII wieku teatr był nowym zjawiskiem w życiu kulturalnym Rusi. Większość ludzi odnosiła się do niego nieufnie, czy wręcz wrogo. Zawód aktora nie cieszył się uznaniem ani szacunkiem, doszukiwano się w nim śmieszności, a nawet niemoralności. Z drugiej strony, przedkładano ponad teatr inne, wręcz niewybredne rozrywki. Tylko nieliczni w owym czasie ludzie zdawali sobie sprawę z tego, czym jest naprawdę teatr i na czym polega jego znaczenie wychowawcze i poznawcze. Słowami swoich bohaterów autor udowadnia, że sztuka teatralna przynosi pożytek całemu społeczeństwu. Podkreśla, że teatr powinien być odzwierciedleniem życia; ta cecha czyni go dostępnym i zrozumiałym dla każdego.

Powyższy temat wiąże się z charakterystycznym dla dramatów Ostrowskiego kolorytem obyczajowym. Opisy życia i obyczajów Rusi Moskiewskiej są tłem wydarzeń rozgrywających się w utworach *Komik XVII stulecia*, *Wojewoda* i *Koźma Zacharycz Minin-Suchoręki*. Ostrowski wykazał tu dużą troskę o prawdziwość realiów obyczajowych, w czym pomogły mu studia nad dokumentami historycznymi. Dowiadujemy się więc o sytuacji kobiet w owym czasie, o zwyczajach towarzyszących zamażpójściu, o drakońskich metodach wychowywania dzieci, o sposobach spędzania wolnego czasu. Autor mówi także o roli religii w życiu jednostki i społeczeństwa oraz o przesądach, o wierze w czary i uroki.

Postacie występujące w cyklu historycznym nie zostały pogłębione psychologicznie. Osobowość ich uzależniona jest głównie od ideologii utworu. Dlatego też spotykamy tu charaktery zdecydowanie skonstrastowane, „czarne” i „białe” (demoniczna Wasilisa Mielentjewa — potulna caryca Anna, despotyczny Iwan Groźny — łagodny Dymitr Samozwaniec), lub też takie, w których wysuwa się na pierwszy plan jedna tylko cecha. Np. chcąc upamiętnić fakt patriotycznego pospolitego ruszenia w Niżnim Nowgorodzie, Ostrowski stworzył idealną postać przywódcy. Minin wystę-

³ А. Н. Островский: *Полное собрание сочинений*, т. IV, в. 343.

puje głównie jako żarliwy patriota. Całe jego postępowanie podporządkowane jest miłości do ojczyzny.

Ostrowski przedstawia namiętności ludzkie: zazdrość, nienawiść, żądnię władzy, strach i miłość. Interesująco zostało ukazane w dramatach zjawisko gradacji uczuć (*Wasilisa Mielentjewa*): zazdrość stopniowo przechodzi w niechęć i nienawiść, a następnie skłania do zabójstwa. Również ciekawie pisarz nakreślił konflikt dwóch uczuć — miłości i poczucia obowiązku i honoru. Podsumowując problem, należy jednak stwierdzić, że autor, stawiając sobie cele poznawcze i wychowawcze, psychologię postaci ujął nieco powierzchownie.

Cenną zaletę dramatów historycznych, jak też całej twórczości literackiej Ostrowskiego, stanowi ich szata językowo-stylistyczna. Słusznie Gorki nazwał Ostrowskiego „czarodziejem języka”. Kroniki są napisane współczesną pisarzowi ruszczyzną ze wstawkami archaicznymi, zapożyczonymi ze źródeł historycznych. Autor stosował je z umiarem, w trosce o jasność i zrozumiałość tekstu. Sposób wysławiania się poszczególnych bohaterów pozostaje w ścisłym związku z ich psychiką, pochodzeniem społecznym, a nawet narodowością. A więc przedstawiciele ludu w krótkich, prostych i nieporadnych stylistycznie zdaniach używają wyrażeń potocznych (непочто, чай, знамо). Język Minina wykazuje już cechy odmienne ze względu na funkcję społeczną bohatera, a także jego bardzo silne zaangażowanie emocjonalne. Wielki patriota przemawia z patosem, posługując się obrazowymi porównaniami, zwrotami retorycznymi i zdaniami wykrzyknikowymi. Osoby reprezentujące klasy rządzące mówią poprawnym językiem literackim w lekko podniosłym tonie. Cudzoziemcy, licznie występujący na dworze Samozwańca, przeplatają mowę rosyjską obcojęzycznymi zwrotami lub krótkimi zdaniami (francuskie, polskie, łacińskie, niemieckie, ukraińskie). Język wielu bohaterów obfituje w porzekadła i przysłowia ludowe, co wiąże się z problemem wpływu folkloru na twórczość Ostrowskiego. W sztukach swoich umieszcza on liczne pieśni liryczne, obyczajowe i historyczne (*Wojewoda* zawiera ich około dziesięciu), przedstawia wierzenia w czary i cuda, zamawiania, wprowadza fragmenty bajki, wreszcie stwarza postacie fantastyczne. Utworem szczególnie bogatym w elementy folkloru jest *Wojewoda albo sen na Woldze*.

W pracy nad cyklem historycznym Aleksander Ostrowski opierał się nie tylko na własnych badaniach i studiach, lecz korzystał również z doświadczeń Szekspira, Schillera, Puszkina, A. K. Tołstoja. I tak porównując dramat Schillera *Wilhelm Tell* (1804) z kroniką Ostrowskiego *Koźma Zacharycz Minin-Suchoreki* (1861) łatwo można się doszukać wielu wspólnych cech. Oba utwory przedstawiają bohaterów i przywódców narodowych (Minin to postać historyczna, Tell — legendarna). W centrum uwagi autorów znajduje się jeden problem — walka o wolność uwięziona sukcesem. I Schiller i Ostrowski podobnie zapatrują się na rolę dziejową

ludu jako świadomej i postępowej siły decydującej o losie kraju, podkreślając analogiczne cechy charakteru uciskanych i ciemnionych. Zestawiając niektóre fragmenty tekstu, można doszukać się daleko posuniętych zbieżności.

Dramaty historyczne Ostrowskiego wykazują również wpływ dzieł Szekspira, częściowo za pośrednictwem Puszkina. Za przykładem słynnego Anglika, Ostrowski przeplata sceny tragiczne, dla rozładowania atmosfery, komicznymi, analizuje potężne namiętności, jak zazdrość, żądza władzy. Postać Wasilisy Mielentjewej przypomina lady Makbet. Obie kobiety żadne są władzy i dążą do celu poprzez przestępstwo. Szekspir i Ostrowski przedstawiają psychikę zbrodniarek po fackie zabójstwa. Bohaterki boją się duchów zamordowanych, dręczą je wyrzuty sumienia.

Innym pisarzem, który zainspirował naszego dramaturga, był Puszkina. Ostrowski sam przyznał, że jego kronika *Dymitr Samozwaniec i Wasyl Szujski* zarówno pod względem treściowym, jak i artystycznym przypomina *Borysa Godunowa*. Oba dzieła zawierają obraz tej samej epoki historycznej (powtarza się szereg postaci), na tle której ukazują w przekroju całe społeczeństwo. Mają one również identyczną wymowę ideową i demokratyczny charakter.

W r. 1866 A. K. Tołstoj napisał *Śmierć Iwana Groźnego*, której to postaci poświęcił utwór również Ostrowski. Obaj pisarze opierali się na koncepcji Karamzina, nie uznającej postępowej roli Iwana IV jako władcy i zgodnie podkreślali nierozważną politykę cara prowadzącą do osłabienia państwa. Główną cechą różniącą porównywane utwory jest ujęcie przez A. K. Tołstoja problemu roli mas ludowych w duchu ideologii konserwatywnej i idealizacja bojarstwa.

Jak wspomniano na wstępie, dramaty historyczne A. Ostrowskiego nie spotkały się z życzliwym przyjęciem ani publiczności, ani krytyki literackiej. Mimo, że w spektaklach brali udział najlepsi moskiewscy aktorzy, tylko *Wasilisa Mielentjewa* i *Wojewoda* zyskały sobie uznanie. Oba te utwory pozytywnie ocenili również Turgieniew i Gonczarow. W pierwszym z nich zagadnienia polityczne przeplatają się z problemami życia osobistego bohaterów, co czyni je bliższymi widzowi. Występujące tu postaci przeżywają silne namiętności. Kronika *Wojewoda* zasługuje na szczególną uwagę ze względu na bogactwo wykorzystanych motywów folklorystycznych. Ma ona charakter barwnego poetyckiego i muzycznego widowiska. Cenzura czyniła trudności w wystawieniu kronik *Koźma Zacharycz Minin-Suchoreki* i *Wojewoda*, dopatrując się w nich rewolucyjnych elementów, w rezultacie czego powstały dwa nowe warianty tych sztuk, tracące nieco na wartości artystycznej.

Oceniając A. Ostrowskiego jako autora kronik historycznych, należy stwierdzić, że obojętność publiczności była w pewnym sensie uzasadniona. Porównanie omawianych utworów z pozostałą spuścizną pisarza wypada

zdecydowanie na ich niekorzyść. Przeznaczając swoje kroniki dla szerokiej publiczności w dosłownym tego słowa rozumieniu, autor nie zawsze umiał zainteresować ją przedstawionymi problemami i postaciami. Przyczyną tego faktu są przede wszystkim braki warsztatowe. Akcja dramatów obejmuje długi okres czasu i rozwija się niezwykle powoli, wywołując u widza uczucie znużenia. Sztuki *Koźma Zacharycz Minin-Suchoręki*, *Dymitr Samozwaniec* i *Tuszyno* przypominają pod niejednym względem suchy podręcznik historii, ograniczają się do ilustrowania znanych skądinąd faktów. Dają one drobiazgowy opis społeczno-politycznych wydarzeń początku XVII w., zbyt mało jednak uwagi poświęcają problemom psychologicznym, w niedostatecznym stopniu ukazują życie wewnętrzne bohaterów, ich przeżycia i uczucia. Występujące w kronikach postacie nie przemawiają do wyobraźni odbiorcy, są nieprzekonywujące i szablonowe. Innym istotnym mankamentem utworów jest ich wtórny charakter. Autor naśladuje w wielu wypadkach dzieła Puszkina, Schillera i Szekspira, powiela gotowe wzorce.

Podkreślając negatywne cechy dramaturgii historycznej Ostrowskiego, nie należy jednak zapominać o pozytywnych stronach tej twórczości. Na szczególną uwagę zasługuje piękny, żywy i bogaty język, harmonijnie łączący w sobie cechy literackie z ludowymi, cechy mowy współczesnej z archaiczną. Niewątpliwą zaletę stanowi również fakt, że źródła historyczne zostały umiejętnie wykorzystane nie tylko dla nakreślenia wątku fabularnego, ale również w epizodach, szczególnie w scenach obyczajowych. Także związek z folklorem wzbogacił utwory od strony artyzmu i ideologii. Te właściwości sprawiają, że dramaty historyczne Ostrowskiego posiadają duże wartości poznawcze. Ostrowski ukazuje społeczeństwo rosyjskie przekrojowo: od cara do burłaka, ze wszystkimi antagonizmami i konfliktami, jakie miały miejsce w owym czasie. Dramaturgia historyczna Ostrowskiego reprezentuje też walory ideowe z uwagi na sposób ukazania roli mas ludowych w rozwoju wydarzeń politycznych. Uczy ona historii kraju, odpowiedzialności za jego losy, głosi ideały patriotyczne i demokratyczne.

Анна Сатала

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДРАМА А. Н. ОСТРОВСКОГО

В статье рассматривается цикл исторических драм Островского, которые на фоне всего творчества великого драматурга занимают незначительное место и принадлежат к менее популярным и известным его произведениям. Внимание автора сосредоточивается на анализе их проблематики и художественных особенностей. В статье уделяется внимание генезису и источникам пьес исторического цикла, а также литературным параллелям (произведения Шиллера, Шекспира, Пушкина). В конце статьи автор пытается оценить исторические пьесы А. Н. Островского, указывая на их достоинства и недостатки.